

Stupnice společenského rozvrstvení na počátku husitské revoluce (Metodologická studie)

MILOŠ VIDLÁK
Ministerstvo práce a sociálních věcí, Praha

Předmět studie

V sociologickém výzkumu se mnohdy setkáváme s otázkou, jak konstruovat stupnice. Jde o obtížnou otázku, zejména chceme-li se současně pokusit o průnik sociologie do historie. Takové otázky se však nevyhneme, chceme-li například hlouběji nahlédnout do sociologie husitské revoluce.

O průběhu revoluční sociální změny pojednávají četné srovnávací studie, které se pokoušejí vytvořit model tohoto druhu sociální změny srovnáním průběhu několika revolucí.

Názory na vznik, průběh a vyústění revoluce, ovšem i husitské, se však různí. Tato skutečnost podle našeho názoru zdůvodňuje nejen snahu vytvořit model povahy, pořadí a trvání etap revoluce srovnáním průběhu několika revolucí, ale také pokus nahlédnout do struktury této sociální změny, zejména z hlediska sociální stratifikace a struktury. To však současně znamená určit, jaké složky sociálního života vytvářejí tento druh sociální změny a jak se zúčastní na jejím průběhu; kdyby se podařilo průkazně určit jednotlivé složky změny, jejich průběh a vyústění, bylo by možno kriticky určit, z hlediska kterých komponentů byla husitská revoluce úspěšná či nikoli. Z metodologických důvodů a pro omezený rozsah studie se omezíme na komponent revoluční sociální změny, o jehož povaze na počátku husitské revoluce, o jehož průběhu a vyústění je mnoho sporů. Omezíme se dále jen na pokus určit povahu tohoto komponentu na počátku revoluce.

Nelze říci, že by naše i zahraniční historická literatura neobsahovala dosti podkladů k takovému zkoumání. Z hlediska naší metodologické studie je zvláště zajímavá práce F. Seibta, *Hussitica. Zur Struktur einer Revolution*. Tato studie mimo jiné přináší zajímavou sémantickou analýzu pojmu obce v husitské revoluci.

Seibtovy závěry v této otázce mohou proto být přijaty jako jeden z podkladů pro širší faktorovou analýzu husitské revoluce. Soudíme totiž, že jiné, na Seibtovi nezávislé studie pojmu obce v podstatě jen potvrdí — třebaš jinou metodou a na podkladě zevrubnější znalosti domácí literatury — dobře podložené názory Seibtovy v uvedené studii. Pokusíme se však zodpovědět následující otázku: Můžeme na podkladě domácí historické literatury [1]—[8] podat ucelenější, diferencovanější a přesnější obraz sociální diferenciace v husitské revoluci, než jak ji popisuje F. Seibt [9], který považuje za hlavní společenské, programové a akční skupiny universitní mistry, nacionalisty, drobný lid, polní bratrstva a vysokou šlechtu? Pokusíme se prokázat, že toto rozdělení směřuje společenskou diferenciaci, tj. rozvrstvení společnosti do různých sociálních vrstev, stojících na počátku husitské revoluce na určitém místě společenského žebříčku, s vytvářením programových a akčních skupin během revoluční sociální změny. Abychom přesněji obojí problematiku odlišili a podali tak diferencovanější a přesnější obraz společenské diferenciace, budeme se zabývat pouze stavem společenské diferenciace na počátku husitské revoluce. Teprve přesnější obraz společenské diferenciace na počátku revoluční sociální změny by se mohl stát východiskem jiné studie, zabývající se tvorbou programových a akčních skupin během této sociální změny, při níž komponent společenské diferenciace spolupůsobí s jinými komponenty sociálního života. Již pro přehlednost a metodologické odlišení otázky společenské diferenciace a tvorby programových a akčních skupin během společenské změny se budeme otázkou spolupůsobení komponentu sociální diferenciace s ostatními komponenty zabývat v této stati co nejstručněji.

Domníváme se, že tento účel můžeme bez jakýchkoli apriorních ideologických přístupů nejlépe splnit konstrukcí stupnice společenského rozvrstvení na počátku husitské revoluce. Konstrukce stupnice je obtížným metodologickým problémem, neboť znamená pokus nalézt v historických údajích skrytou proměnnou, jejíž utváření se objeví po nalezení vhodného kritéria, které může sloužit jako měřítko této proměnné. Konstrukce měřítka — indikátoru stupnice je zvláště obtížné u hierarchických systémů, které jsou založeny na kombinaci kritérií tvořících tzv. syntetickou gradaci, podle níž se určuje postavení jednotlivých sociálních vrstev na společenském žebříčku. Dříve tedy než přistoupíme ke konstrukci stupnice, musíme podniknout menší sociologicko-historický exkurs.

Sociologicko-historický exkurs

Ve stati používáme běžných sociologických pojmů, jak je uvádí J. Szczepański [10]. Vykládáme je v souvislosti s úkolem konstruovat stupnici sociální diferenciace na počátku husitské revoluce. Rozeznáváme dvojí sociální diferenciaci. Pozdně středověká společnost na počátku husitské revoluce v Čechách a na Moravě je horizontálně diferencována do různých společenských vrstev s nestejným stupněm možnosti působit v souvěké společnosti, která jim podle tohoto stupně přiznává nestejný stupeň významu. Společnost je tedy již na počátku sociální změny, jak dále uvádíme, výrazně rozvrstvena, strukturalizována. Společenské vrstvy tvoří strukturu (tj. společnost má určitou výstavbu), která do jisté míry umožňuje, aby se společenské vrstvy vzájemně doplňovaly a společnost se mohla udržet, případně rozvíjet. Změna ve společenské horizontální diferenciaci — tj. ve výstavbě rozvrstvení společnosti — pak znamená, že má dojít nebo dochází ke změně v sociální náplni a utváření jednotlivých vrstev, nebo dokonce k vzniku nebo zániku nových sociálních vrstev. Jako sociální vrstvu proto označujeme skupinu lidí, oddělenou kritériem společenské nadřazenosti nebo podřazenosti od ostatních vrstev. Základem tohoto oddělení je odstup opírající se o kritérium dále popsané. Systém vertikální diferenciace, tj. systém regulované nerovnosti, ve které jsou jed-

notlivé vrstvy postaveny níže nebo výše podle míry jejich významu, nazýváme stratifikací. Stratifikace pozdně středověké společnosti v Čechách a na Moravě může proto být modelována jako ordinální (pořadová) stupnice, kde číslo určité vrstvy udává její relativní vzdálenost od extrémních stupňů stupnice stratifikované sociální struktury. Intervaly této pořadové stupnice nemusí být a nejsou stejné. Změna ve stratifikaci proto znamená, že má dojít nebo dochází ke změně ve vzdálenosti jednotlivých sociálních vrstev nebo dokonce v pořadí jednotlivých vrstev na společenském žebříčku. Ke změně ve společenské stratifikaci tedy může dojít, aniž by ještě došlo k podstatné změně ve společenské struktuře. Změny v horizontální a vertikální diferenciaci společnosti, tj. v její struktuře i stratifikaci, se jako důležitá složka sociálního života projevují při tvorbě programových a akčních skupin během husitské revoluce.

Jak jsme již uvedli, hierarchický systém na počátku husitské revoluce spočívá v kombinaci kritérií, která vytvářejí syntetickou gradaci. Uvedená kritéria spoluvytvářejí nástroje společenské kontroly, udržující systém hierarchizované a stratifikované sociální struktury na počátku husitské revoluce.

Systém společenské kontroly vyvolává společenské tlaky přispívající ke konformitě sociálních vrstev, které, jak uvedeno, se pak mohou doplňovat při udržování sociální struktury. Společnost na počátku husitské revoluce si tedy může zachovat určitou společenskou organizaci. Systém společenské kontroly je tvořen složitou soustavou přijatých hodnocení, zvyků, obyčejů a hlavně sankcí, které mají význam již proto, že středověká společnost nemá soustavně udržovaný potlačovací aparát policejní, ani pravidelnou armádu. Vyjmenujeme aspoň některé z nich, důležité z hlediska pochopení dalších úvah.

Mezi *přijatá hodnocení* patří hodnocení postavení krále z panujícího rodu, hodnocení schopnosti papeže a členů duchovenstva udílet duchovní milosti, dále hodnocení autority universitních profesorů v otázkách vědeckých, míry rodové urozenosti podle stavu panského, rytířského a zemanského, autority stavovských soudů v otázkách právních, autority městského patriciátu ve správě měst, roz-

dílů v postavení občanů z různých vrstev a také v postavení obyvatelů měst královských a ostatních, význam kulturní činnosti a výtvorů duchovenstva a klášterů, diferencovaného postavení a omezení v právu nosit zbraň jen na určité vrstvy, a dále hodnocení ekonomické a finanční pozice patriciátů, cechů, klášterů a ko-runy.

Ze *zvyků* můžeme uvést: náboženské zvyky, jako jsou obřady pohřební, modlení za mrtvé, ústní zpověď knězi, uctívání ostatků a obrazů, konání procesí. Za příklad obyčejů mohou sloužit tehdejší rytířské kodexy.

Soustava *sankcí* ekonomických, právních a náboženských je zvláště bohatá. Jsou to sankce negativní, tj. tresty, které jsou buď formální, pokud jsou projevem institucí, nebo neformální, pokud jsou výrazem odsuzující reakce sociálního okolí. Neformálními negativními sankcemi jsou např. projevy zesměšňující postoj soupeřících skupin v husitské revoluci v soudobých pamfletech a manifestech, jakož i v jiné literatuře a v malířství. Formálními negativními sankcemi jsou soudobá právní rozhodnutí, avšak i rozhodnutí institucí církevních, jako jsou exkomunikace, interdikty, citace před církevní soudní orgány a inkvizici. Neformálními pozitivními sankcemi jsou mj. odměny, projevy úcty a uznání sociálního okolí, diferencované podle sociálních skupin — například vůči členům šlechtického stavu a duchovenstva —, pověsti šířené o vojenských kvalitách a mravní a duchovní úrovni vzájemně soupeřících jednotlivců a skupin v husitské revoluci, jak se projevují v soudobé publicistice a umění. Formálními pozitivními sankcemi jsou např. soustava udělování světských úřadů, povyšování do stavu panského a rytířského, udělování vojenských hodností panovníkem a revolučními orgány, avšak i udělování církevních beneficíí a odpustků hříchů církevními orgány, a konečně poskytování majetkových výhod panovníkem, církevními orgány i institucemi městské správy.

Uvedli jsme aspoň některé nástroje společenské kontroly, abychom pomohli objasnit konstrukci stupnice. Učinili jsme tak také proto, že v rozsáhlé, zejména nové literatuře o husitské revoluci lze nalézt dosti pojednání o sociální struk-

tuře. Zmínky o kritériích oddělovajících jednotlivé vrstvy sociální struktury jsou však nepřehledně roztroušeny po celé literatuře. To rovněž platí o odůvodněních nižšího nebo vyššího postavení jednotlivé sociální vrstvy ve stratifikaci a zejména ovšem o nástrojích hierarchizace systému, o nichž jsme proto pojednali podrobněji.

V zájmu snazšího splnění našeho úkolu uvádíme několik základních poznámek o sociálních vztazích na počátku husitské revoluce. Je třeba — podle B. Mendla [5] a jiných autorů — poukázat na význam těchto pojmů: emfyteutický svazek, poddanství, arrha, renta a úrok. Jestliže se město vyvinulo z původní vesnice, zůstávala půda dlouho v majetku nevelkého počtu starých rodin, v rukou plnoprávných hospodářů. Kde je půda majetkem koruny, světské nebo duchovní vrchnosti, dostává se darem osobám, které s půdou získávají právo měšťanské.

V kolonizačních oblastech přiděluje půdu vrchnost měšťanům. Povaha zemědělské techniky, která je ostatně v pozdním středověku poměrně vyspělá, brání drobení půdy. Kupci a řemeslníci, pokud se nemohou usadit na půdě obecní nebo klášterní, se stávají občany nižšího práva, podsedky několika plnoprávných rodin měšťanských. Jsou na nich závislí hospodářsky a mnohdy i právně, neboť městský patriciát nad nimi vykonává i moc soudní. Z tohoto poddanského poměru mezi vlastníky půdy a jejich podsedky, tj. řemeslníky, cechy, vyplývá důležitý společenský rozpor; již v r. 1282 je také v Praze bohatší část obyvatelstva označena za „cives“ a řemeslníci tvoří vrstvu chudší, která většinou nemá plných práv měšťanských. Ve 13. století a pak hlavně v době Karlově se vyvíjí v Čechách a na Moravě impozantní soustava měst a jejich svazů. Zvláště Praha je současnou světovou metropolí. Královská města se těší různým výsadám. Jsou spravována po stránce správní i právní přímo korunou. Těší se proto relativní hmotné prosperitě a svobodě ve středověkém slova smyslu. Řemeslník tedy žije většinou na cizí půdě. Užívá domu sice dědičně, nemůže jej však prodávat bez svolení majitele půdy, na níž dům stojí (tj. městiště) — ať již je jím člen městského patriciátu nebo církevní vrchnost. Vlastník půdy je zpravidla i soudcem v majetkových spo-

rech svých podsedků. Cena domů původně byla ve srovnání s cenou půdy malá. Teprve koncem 14. století je kladen důraz na dům a hovoří se o domu s městištěm. Mluvíme proto o dědičném nájmu, emphyteusi ve středověkém slova smyslu. Vlastník propůjčuje s městištěm často i dům. Dlužník — úročník je povinen platit věriteli plat areální, je podržzen jeho pravomocí soudní, vykonává pro něho různé služby naturální povahy, koná pro něho různé práce řemeslnické, roboty, vojenské služby — zejména pro instituce církevní. Areální úrok, který je víceméně povahy naturální a spoluvytváří emphyteutický svazek mezi dlužníkem a věřitelem, se liší od úroku zvaného renta, u níž jde o poměr převážně hospodářské povahy. Rozdíl mezi arrhou a rentou nikdy nebyl ve středověké Praze tak výrazný, jako ve středověkých městech německých.

Ke konci 14. století již není — zejména u nás — hlavním bohatstvím půda. Zejména ve středověké Praze staví zámožní řemeslníci a obchodníci nákladné domy, jejichž cena převyšuje cenu půdy. K patriciátu a k nepočetným řemeslníkům, kteří v Praze vlastnili půdu, přistupuje další stav těch, kteří mnohdy prodali svůj majetek na venkově, kupují městiště a staví domy v Praze. Tento třetí stav tvoří podstatnou část řemeslných cechů a kupeckých gildů. Majitel městiště však často nemá prostředky na stavbu domu. Prodává proto na domě rentu, tj. přijímá úvěr a zavazuje se k ročnímu platu — ke zmíněné rentě. Podle středověkého právního názoru přechází prodejem renty vlastnictví domu nebo městiště na věřitele. Ke konci 14. století, kdy stoupá potřeba dlouhodobého i krátkodobého úvěru, může držitel domu dům svobodně prodat nebo zatěžovat jej novými rentami. Soudní pravomoc vlastníka půdy, kterou nejdéle podržely instituce církevní, mizí. Plat není již známkou nesvobody. Ani ten, kdo platí areální plat, není vylučován z řad plnoprávných měšťanů. Přetížení domů rentami je veliké. Renta se blíží hypotekární půjčce. Držitel domu (pozemku) však nemůže svůj dluh vrátit, věřitel nemůže svou půjčku vypovědět. Kdo rentu koupil, nemůže požádat zpět jistinu. Potřebuje-li volné oběžné prostředky, může rentu

pouze za peníze prodat. Tento stav se snaží udržet zvláště církevní instituce, které soustředily většinu rent ve svých rukách. Narážejí zejména na odpor cechů a gildů, které usilují buď o zrušení rent, o výkup rent nebo o to, aby platy ze sekularizovaných statků plynuly jako důchod města. Proto jsou pochopitelná usnesení velké obce pražské z r. 1421, kterými se konfiskované domy německého patriciátu převádějí na domácí spoluměšťany a „věrné sousedy“ a ruší se věčné platy. Popsaná podstata sociálního konfliktu mezi kláštery, patriciátem a řemeslníky a obchodníky v ceších a gildech není tak zřejmá na Moravě. Přechod od arrhy k rentě zde není také tak jasný, neboť potřeba úvěru a peněz na obchodní činnost a podnikání řemeslníků není tak výrazná jako v Čechách. Nastíněný sociální konflikt vzniká v městech s český mluvícím obyvatelstvem. V městech větších, s obyvatelstvem mluvícím převážně německy, je tlumen nacionálními ohledy a příslušností obyvatelstva ke straně katolické, Zikmundově a Albrechtově.

Se zaváděním emphyteutických svazků se setkáváme rovněž na venkově. Jako se vedle dočasného propůjčování domů ve městech ujímá jejich doživotní propůjčování (aby byla zaručena jejich údržba), tak také na venkově — zvláště u vinic a jiné půdy vyžadující delší kultivace k dosažení žádoucího výnosu — se doživotní pronájem rozšiřuje. Dochází dokonce k hromadným pronájmům. Půda určená pro novou osadu je rozdělena na lány. Písemnými smlouvami, v nichž se nájemci zavazovali zaplatit sumu nákupnou (arrhu, podací) a někdy i k menším robotám a naturálním platům, bylo přesně formulováno i jejich (někdy dočasně) osvobození od všech robot a veřejných platů. V osvobození od tohoto břemene, které nejtíže dopadalo na poddané na českém právu, spočívala největší výhoda selského lidu na právu německém. Německé právo bylo na počátku doby husitské velmi rozšířeno. Sedlák však nemohl opustit svůj statek bez svolení pánova a ustanovení zákoníku Karla IV, upravující tuto otázku, nedošla právní účinnosti, jako ostatně celý zákoník. I když snad břemeno robot a platů nebylo vyčerpávající, přece ekonomické a

právní postavení venkovského lidu nebylo z celospolečenského hlediska příznivé.

Ekonomickou situaci venkovského lidu ztěžovaly dávky, odváděné vrchnosti světské i duchovní, které se neustále zvětšovaly a byly rostoucí měrou vymáhány ve formě peněžní. Břemeno robot se zvětšovalo na půdě světské a hlavně duchovní vrchnosti. Nejvíce však doléhalo na venkovský lid zvětšující se břemeno peněžních rent a veřejných daní, pravidelně předepisovaných ve formě peněžní a přesunovaných na bedra venkovského lidu jeho vrchností světskou i duchovní, která si však někdy vymohla osvobození od této daně nebo aspoň právo vybírat daň sama. Rovněž vykonávat veřejná práva a soudní pravomoc nad lidem na půdě vrchnosti duchovní a světské přísluší stále více této vrchnosti a venkovský lid se v rostoucí míře dostává do poměru poddanského. R. 1402 vynesli páni na soudě zemském nálezkem, přičítají se ustanovením Karla IV. z r. 1355, v němž se tvrdí, že „úročný člověk poddaný nemůže pohnati pána svého na soud zemský“. Právo poddaných odvolat se i proti svému pánu k zemskému sněmu nabylo účinnosti teprve po válkách husitských. Slib věrnosti a poslušnosti, jímž se venkovské obyvatelstvo zavazovalo vrchnosti již koncem XIV. století, svědčí o tendenci ke zhoršení ekonomického a právního postavení venkovského lidu v době předhusitské. Tato tendence je závažná zejména s přihlédnutím k poměrně vysoké úrovni zemědělství a jí odpovídající celkové sociální úrovni venkovského lidu, mezi nímž však můžeme pozorovat značnou majetkovou i sociální diferenciaci; o jejím značném významu pojednáme při konstrukci stupnice sociální struktury a stratifikace.

Metoda konstrukce stupnice

Při konstrukci stupnice však narážíme na další, a to metodologický problém. Je totiž třeba — jak jsme již uvedli — najít vhodný indikátor stupnice. Indikátorem stupnice rozumíme kritérium nebo soustavu kritérií, které svou povahou umožňují — aspoň do jisté míry — určit relativní vzdálenost jednotlivých vrstev na stupnici stratifikované sociální struktury na počátku husitské revoluce. V sociologicko-historickém exkursu jsme četli,

že ve stratifikované sociální struktuře tvoří taková kritéria syntetickou gradaci, kterou stupnice vyjadřuje. V naší stupnici bude syntetická gradace tvořena dvěma kritérii: a) podílem na národním jmění a důchodu určité vrstvy, b) mírou společenského prestiže, který je určité společenské vrstvě v soudobé společnosti přisuzován. Je třeba říci, že uvedená míra prestiže je těžko stanovitelným subjektivním měřítkem, které je však nezbytné vedle přesnější stanovitelného objektivního měřítka podílu na národním důchodu a jmění. Co rozumíme stupněm společenského prestiže určité sociální vrstvy? Lze snad říci, že stupeň společenského prestiže, jemuž se určitá vrstva těší, je v nepřímém poměru ke stupni společenské kontroly uplatňované v této sociální vrstvě. Význam kombinace obou kritérií pro utváření syntetické gradace jako indikátoru stupnice společenského rozvrstvení si objasníme odůvodněním zařazení krále v dominantním postavení na královském dvoře a v království na nejvyšší 15. stupeň, a vysokého duchovenstva, tj. arcibiskupa, biskupů a také klášterů na 14. stupeň stupnice.

15 — Král v dominantním postavení na královském dvoře

Do této skupiny zahrnujeme krále s dominantním postavením na královském dvoře a v zemi a dvorskou šlechtu, tvořící také poradní sbor panovníkův. Na Moravě se setkáváme s obdobným postavením u markrabat moravských, která však nemají onoho dominantního postavení v zemi a jsou v určité subordinaci ke koruně. Podle historiografických údajů [1—8] tvořil majetek koruny asi jednu šestinu národního pozemkového jmění. Králův podíl tvořily především lesy. Podíl koruny na národním důchodu lze pro nedostatek podkladů těžko odhadnout. Podle počtu královských měst a jejich ekonomického významu lze však soudit, že podíl koruny na národním důchodu byl úměrný, ne-li větší, zejména přihlédneme-li k úspěšné tradici finanční politiky Karla IV., Václava IV., Jošta Moravského, ovšem nikoli již Zikmundovy. Podle míry společenského prestiže je postavení popsané vrstvy vrcholným postavením na stupnici. Královo postavení je hodnoceno jako pozice vrcholné společen-

ské autority, která v některých otázkách a u určitých vrstev je v konkurenčním postavení snad jen s postavením papeže. Král je ze starého panovnického rodu, jeho otec byl vynikajícím panovníkem. Král v legislativních a soudních otázkách konkuruje zemskému soudu obsazenému panstvem. Dvorská šlechta však podléhá soudní pravomoci dvorského soudu, kde sice zasedají členové vysoké šlechty, jsou však jmenováni králem. Král rovněž jmenuje královského podkomořího, správce královských měst, jejichž občané podléhají soudní pravomoci dvora nebo městských soudních orgánů, na začátku revoluce korunou ovlivňovaných. Král ovlivňuje postavení zemského hejtmána moravského, který vykonává i soudní pravomoc a je nejvyšším exponentem koruny na Moravě. Rovněž na jmenování zemského písaře, správního odborníka z nižší šlechty, má král velký vliv. Král má proto značnou pravomoc výkonnou a soudní. Královo postavení má rysy posvátnosti a proto při jeho korunovaci i pohřbu jsou udržovány zvláštní zvyky tradičních obřadů. Přístup ke králi je upraven obyčejí dvorní etikety. Královo postavení je na počátku revoluce chráněno neformálními negativními sankcemi v podobě odsouzení, kterým veřejnost stihá útoky na královu osobu a čest. Z formálních negativních sankcí představujících sociální kontrolu, prováděnou králem a jeho dvorem v Čechách a markrabaty a jejich družinami na Moravě, můžeme především uvést nálezy soudních i správních orgánů, které jsou nástroji korunou prováděné sociální kontroly. Z pozitivních neformálních sankcí jsou to názory obyvatelstva o zdatnosti krále jako vojenského organizátora a vykonavatele sociální spravedlnosti. Z formálních pozitivních sankcí vytvářených nejen v rukou Václava IV, ale i Zikmunda a markrabat moravských je třeba jmenovat schopnost koruny udělovat úřady i světská beneficia a ovlivňovat obsazování úřadů a církevních prebend. Koruna jako hlava moci světské se tak dostává do konfliktu s mocí vysokého duchovenstva. Král však může pomoci svého mocenského aparátu jako nástroje sociální kontroly zbavovat své odpůrce nejen světských, ale i církevních úřadů a beneficií. Václav IV také zbavuje vysoké duchovenstvo prebend,

statků i důchodů, jakmile se s ním dostává do konfliktu.

14 — Vysoké duchovenstvo

Do této skupiny zahrnujeme arcibiskupa, biskupy (na Moravě zejména biskupa olomouckého jako duchovního pána diecéze moravské) a kláštery. Podle údajů již zmíněných autorů vlastní tato sociální vrstva asi polovinu národního jmění, zejména pozemkového, a stavebních investic ve městech. Podíl na národním důchodu je rovněž přinejmenším úměrný podílu na národním jmění. Kolem r. 1400 vysoké duchovenstvo tedy tvoří v Čechách a na Moravě rentiery společnosti. Podle míry společenského prestiže je postavení této vrstvy velmi vysoké. Je nejvyšší autoritou ve věcech náboženských, pro člena tehdejší společnosti velmi důležitých; je schopno udělovat duchovní milosti, jako jsou odpustky hříchů a svátosti, přímo nebo prostřednictvím podřízených duchovních. Ve společnosti žijí představy o významu ekonomické a kulturní činnosti členů vysokého duchovenstva jako organizátorů ekonomického života a vzrůstu majetku, mecenášů umění, tvůrců uměleckých hodnot a organizátorů i orgánů soudobé zdravotní a sociální péče, prováděných zejména v klášterech. Vysoké duchovenstvo hraje vedoucí roli ve zvyklostech při pohřebních obřadech a modlení za mrtvé, které jsou svou formou také odlišeny podle sociálních vrstev. Přítomnost vysokého duchovního při podobných příležitostech je považována za zvláště významnou. Z neformálních negativních sankcí je třeba uvést reakce sociálního okolí odsuzující vysoké duchovenstvo, zejména pak kláštery, a pranyřující jejich zsvětštění. Tyto neformální sankce snižují míru společenského prestiže vysokého duchovenstva. Formální negativní sankce jsou kupř. exkomunikace, interdikty, citace před církevní soudní orgány a inkviziční záahy (které jsou oproti osobám v Čechách a na Moravě již jen ojedinělé, neboť úřad inkvizitora v době Václava IV zanikl) a dále odsuzující rozsudky vysokého duchovenstva na soudech nad duchovními nižšího stupně, avšak i nad poddanými vysokého duchovenstva, zejména klášterů. Z neformálních pozitivních sankcí, upevňujících společenskou kontrolu vykoná-

vanou vysokým duchovenstvem a zvyšujícími stupni její účinnosti a tedy i společenský prestiž vysokého duchovenstva, lze uvést pověsti o kulturních, mravních a duchovních kvalitách vysokého duchovenstva. Tyto sankce však působí jen na část obyvatelstva, zatímco ostatní obyvatelstvo stíhá duchovenstvo negativními neformálními sankcemi. Stupeň společenské kontroly, a tím i společenského prestiže, zvyšuje vysoké duchovenstvo svými možnostmi vytvářet a vykonávat významné pozitivní formální sankce: udělování církevních úřadů, beneficí a prebend, rušení odsuzujících rozhodnutí soudních orgánů a usnesení podle kanonického práva. Možnost vytvářet formální pozitivní sankce je však kritizována ve smyslu požadavku odstranění světské vlády duchovenstva. Přihlédneme-li ke zmíněné neschopnosti vysokého duchovenstva bránit se při konfliktech s korunou, pak musíme říci, že stupeň společenské kontroly ze strany vysokého duchovenstva je i ve společnosti pozdního středověku v Čechách a na Moravě nižší než ze strany krále, který disponuje brannou mocí, i když nepravidelně svolávanou. Králův potlačovací aparát, který se na počátku husitské revoluce skládá z vojska panského, rytířů a žoldnéřů, vysoké duchovenstvo nemá; branné síly si může opatřit jen příležitostně z řad poddaných, vázaných lenními svazky vojenských služeb, například z arhálních platů za propůjčení půdy na statcích vysokého duchovenstva.

Podíl králův na národním jmění a důchodu je tedy menší než podíl vysokého duchovenstva. Stupeň králova společenského prestiže je však ze shora uvedených důvodů kolem r. 1400 vyšší než stupeň společenského prestiže vysokého duchovenstva. Obě kritéria tvoří syntetickou gradaci, která zdůvodňuje gradaci proměnné, již stupnice vyjadřuje, tj. stratifikaci sociální struktury na počátku husitské revoluce kolem r. 1400. V naší stupnici byla proto vrstva „král s dominantním postavením na královském dvoře“ zařazena na nejvyšší 15. stupeň, zatímco „vysoké duchovenstvo“ je uvedeno na 14. stupni naší stupnice.

Odůvodnili jsme zařazení obou vrstev na vrcholu stupnice proto, abychom ozřejmili, jak lze vytyčit historické sku-

tečnosti oddělující vrstvy sobě blízké. Popsali jsme funkci indikátoru stupnice ve formě syntetické gradace a zdůvodnili stratifikační zařazení moci duchovní i světské na počátku husitské revoluce. Přes kusost, roztroušenost a nesystematičnost potřebných údajů by bylo možno na podkladě rozsáhlé historické literatury utřídit historicko-empirické údaje, podrobněji odůvodňující zařazení jednotlivých sociálních vrstev na určité stupnice. Upouštíme od toho, někdy pro nedostatek historiografických podkladů, jindy proto, že při popisu dalších stupňů podle našeho názoru stačí uvést jen některé specifické rysy sociálních vrstev. Domníváme se ostatně, že by podrobné údaje nepřispěly k zdůvodnění zařazení jednotlivých vrstev, neboť jde spíše o celkové proniknutí do rozsáhlé literatury i odborných časopisů a dokumentace z hlediska našeho problému.

Rámcově lze říci, že historických údajů, umožňujících stratifikační zařazení sociálních vrstev na nižších stupních stupnice, je ve starší literatuře méně. Teprve nová historiografická literatura jim věnuje náležitou pozornost, pokud nepřehlídíme k několika starším studiím, které se dotýkají problému sociální stratifikace a struktury v husitské revoluci. S ohledem na metodologické zaměření studie uvádíme na podkladě historiografických údajů pouze rámcově následující skutečnosti:

Jestliže král a vysoké duchovenstvo vlastní asi čtyři šestiny národního jmění, zejména pozemkového a ve stavebních investicích, pak na ostatní sociální vrstvy připadá zbytek dvou šestin podílu na národním jmění. Z tohoto zbytku vlastní podstatnou část asi tucet rodů vysoké šlechty, jako Rožmberkové, Vartenberkové, na Moravě páni z Kravař a páni z Kunštátu, jejichž některé majetky jsou roztroušeny v Čechách i na Moravě. Členové střední šlechty vlastní hrad s pěti až osmi vesnicemi. Nižší šlechtu, kterou tvoří rytíři a zemané, lze z hlediska majetkového charakterizovat takto: rytíř je majitelem tvrze zpravidla s dvěma vesnicemi a zeman vlastní vesnici a někdy jen dvůr, který není větší než majetek svobodného sedláka nebo dvořáka na Moravě.

Přechody mezi sociálními vrstvami na nižších stupních jsou proto nezřetelné,

což se projevuje i při sémantické analýze názvů středověké sociální stratifikace a struktury. Podíl na národním důchodu je zhruba úměrný podílu na národním jmění. Podobně nevyhraněné je odstupňování společenského prestiže podle stupňů společenské kontroly, jejímž subjektem nebo objektem jsou jednotlivé sociální vrstvy. V každém případě — i při nedostatku demografických údajů a při pochopitelné nedostatečnosti a nesystematičnosti informací o ekonomické a sociální situaci na počátku husitské revoluce — je snad možno říci, že rozdělení národního jmění i důchodu na počátku revoluce je velmi nerovnoměrné. Je nerovnoměrnější než v jiných tehdejších societách, kde například podíl vysokého duchovenstva na národním jmění a důchodu činí asi jen jednu třetinu ve srovnání s polovinou v Čechách a na Moravě. Toto zjištění je třeba mít na mysli při hodnocení prvního kritéria sociální gradace. Je však třeba se ještě alespoň rámcově zmínit o některých zvláštnostech charakterizujících druhé kritérium — stupeň sociálního prestiže. Údaje, podle nichž by bylo možno určit stupeň sociálního prestiže jednotlivých vrstev, jsou kusé, zvláště pro Moravu.

Nelze opomenout alespoň tyto údaje:

Obyvatelstvo se dělí především podle urozeného a neurozeného původu. Rozdíl je tak markantní, že nám rozličná míra společenského prestiže, daná tímto dělitkem, umožňuje určit sociální vzdálenost (distanci) mezi jednotlivými sociálními vrstvami i na obtížně rozlišitelných středních stupních stratifikační stupnice. Například na 8. stupni stupnice uvádíme venkovskou elitu. Zahrnujeme do ní příslušníky venkovského obyvatelstva asi v tomto pořadí: hospodští, řemeslníci na venkově, šafáři, mlynáři, nájemci usedlostí v majetku vrchnosti světské a hlavně duchovní, rychtáři vykonávající v obcích pravomoc v méně závažných věcech veřejného a trestního práva, svobodní sedláci, tj. potomci starých selských rodů, označovaní někdy jako heredes (dědicové), kteří podléhali po strážce právní nikoli vrchnosti, ale přímo panovníkovi, nápravníci, kteří drželi pozemky se závazky lenní povahy (zejména vojenské služby), na Moravě pak svobodní dvoráci, kteří sice podléhali vrchnosti, měli však

oproti ní minimum povinností a vlastnili větší usedlosti. Toto složení venkovské sociální elity svědčí o vyvinuté sociální diferenciaci uvnitř sociálních vrstev již na počátku husitské revoluce. Dokazuje také oprávněnost užití obou kritérií při tvorbě syntetické gradace. I když je podíl příslušníků venkovské elity na národním jmění a důchodu i stupeň jejich společenského prestiže poměrně veliký, přece příslušníky této vrstvy dělí od sociální vrstvy na 10. stupni (tj. drobní zemané a rytíři) dělitko urozenosti této nejnižší šlechty. Přitom mnohý zeman i rytíř neměl větší podíl na národním jmění a důchodu než leckterý příslušník venkovské elity. Mezi vrstvami na 8. a 9. stupni nalézáme z týchž důvodů vrstvu patronátního kléru (tj. klérus, žijící pod patronací velkých měst a pánů světských i duchovních). Má mnohdy značný podíl na národním důchodu a jmění a těší se, zejména ve stínu svého pána, značnému stupni sociálního prestiže již jako duchovní — pokud ovšem je v souladu s patronem. Patronátní klérus je mnohdy dosazován panovníkem nebo pontifikátem a vysokým duchovenstvem. Tak někdy vznikají, zejména na Moravě, sociální konflikty, které hrají určitou úlohu v dynamice revoluce. Nejde však o obyvatelstvo urozené a proto jsme tuto sociální vrstvu zařadili na 9. stupeň.

Stupeň společenského prestiže hraje významnou roli i ve stratifikaci městského obyvatelstva, tj. mezi měšťany měst královských a ostatních. Občany měst královských jsou ti měšťané, kteří vlastní nemovitý majetek v královských městech. Ve věcech občanskoprávních a trestně právních podléhají institucím královským. Královská města jsou proto přímo nebo nepřímo spravována konšely jmenovanými králem. Soustava královských měst v době Karla IV a Václava IV je jednou z nejimpozantnějších v tehdejší Evropě a Praha (Staré, Nové a Menší Město Pražské) patří ke světovým metropolím. V ostatních městech, které vlastní vrchnost duchovní nebo světská, podléhají měšťané ve věcech občanskoprávních a trestně právních institucím své vrchnosti a bývají proto v uvedených otázkách více vystaveni osobním tlakům v místních poměrech. Z tohoto hlediska se jejich postavení podobá postavení

poddaných na půdě vrchnosti světské nebo duchovní.

V této souvislosti je třeba také uvážit, že měšťany byli jenom ti, kdo vlastnili majetek. Tím větší revoluční význam mělo ustavení velké obce v pražských městech za éry Želivského.

Velká obec umožňuje určité vyrovnání zejména městských námezdných pracovníků a ostatních měšťanů z hlediska obou kritérií tvořících zmíněnou syntetickou gradaci. Je však jevem dočasným. Komponent právní by proto vynikl ještě významněji při dynamizaci stupnice sociální stratifikace a struktury. Královská města česká nebo během revoluce počestěná (v Čechách zejména pražská města a Kutná Hora) působí jako akcelerující a dynamizující faktor při utváření revoluce v Čechách. Královská města německá nebo z velké většiny poněmčená (na Moravě zejména Olomouc a Brno) působí naopak jako retardující a tlumící činitel při utváření revoluce na Moravě. Morava navíc ještě postrádá revoluční ideologické ohnisko, představované na počátku husitské revoluce Betlémskou kaplí a částí pražské university, a naopak je pod vlivem ideologického střediska v Dolanském klášteře, které usiluje o zadržení sociální změny. Konečně je třeba se zmínit ještě o jednom jevu působícím zejména na začátku revoluce na stupeň společenského prestiže — hlavně sedláků. Kult chudoby a drobného člověka, šířený zejména v literárních a intelektuálních kruzích K. Waldhauserem, Tomášem ze Štítného a Matějem z Janova, je zvláštním kulturním jevem, s nímž se setkáváme také na počátku revoluce ruské. Intelektuální vrstvy — zejména umělci — vycitují nutnost sociální změny. Většinou se však nedovedou vymanit ze sociální vazby své sociální vrstvy a nakonec couvají před důsledky svých literárních názorů. Přispívají tak také k opoždění sociální změny, jejíž zadržení je jednou z příčin revoluce.

*

S přihlédnutím k metodologickému zaměření této studie se při formulaci stupnice omezíme jen na určení pořadí jednotlivých stupňů stupnice a na stručný popis jejich utváření, pokud by nebylo zřejmé z názvů jednotlivých vrstev a z toho, co již bylo řečeno o historickém

obsahu jednotlivých stupňů při popisu metody konstrukce stupnice sociální stratifikace a struktury kolem roku 1400 n. l.

Model stupnice společenského rozvrstvení na počátku husitské revoluce

1 — Žebráci a nevěstky:

Jde o vyřazence ze společnosti. Mají minimální podíl na národním jmění a důchodu, a minimální míru společenského prestiže. Žijí mnohdy hluboce i pod středověkou linií chudoby. Na existenci této sociální vrstvy upozorňuje F. Graus [1] i R. Kalivoda [3]. Jde o sociální vrstvu nejchudší nejen po stránce hmotné, ale i z hlediska její společenské inferiority. Přesto — a snad právě proto — se tato vrstva stane objektem zesílené společenské kontroly a negativních sankcí při vzniku revoluce.

2 — Podruzi a chalupníci:

Sociální vrstvu tvoří venkovští námezdní pracovníci s malým podílem na národním jmění a důchodu. Podruzi bydlí zpravidla v cizím, chalupníci bydlí ve svých chalupách. Nevlastní žádnou půdu a jejich sociální prestiž je malý, i když kult drobného venkovského člověka, pěstovaný některými literáty na počátku husitské revoluce, obrací pozornost na jejich sociální situaci.

3 — Námezdní pracovníci městští:

Vnitřně diferencovanou sociální vrstvu tvoří příležitostní pracovníci na městských stavbách, služebnictvo soukromníků i městské správy, pomocní pracovníci v dílnách a obvodech členů cechů a gildů městských řemeslníků a obchodníků. Do této vrstvy zařazujeme ve smyslu poznatků F. Grause [1] i tovaryše s určitou profesionální kvalifikací, kteří se z nedostatku finančních prostředků a pro omezující cechovní předpisy nemohou stát samostatnými cechovními mistry, s nimiž se dostávají do sociálního konfliktu. Jejich podíl na národním jmění a důchodu a míra jejich společenského prestiže jsou proto obdobné, jako u ostatních členů této vrstvy.

4 — Podsedci a zahradníci:

Majitelé menších usedlostí, kteří vlastnili jen nepatrný pozemek na půdě, jež nebyla rozdělena na lány. Zahradníci byli

snad i majitelé zahrad; podle jiných je výraz odvozen ze skutečnosti, že vlastnili pozemek ohrazený. Podsedci byli někdy osoby bez pozemkového majetku, avšak s profesemi přinášejícími určitý podíl na národním důchodu (např. pasáci v pastouškách, vlastníci několik kusů hospodářského zvířectva). Míra společenského prestiže asi odpovídala nepatrnému podílu na národním jmění a důchodu této sociální vrstvy. Popis jejího postavení ukazuje opět diferenciaci uvnitř sociálních vrstev již na počátku husitské revoluce a s ní spojené obtíže sémantického výkladu výrazů středověké sociální struktury.

5 — *Drobný klérus:*

Drobní kněží, zejména na venkově, bez prebend, žijící při tehdejší inflaci kněžského dorostu ve stísněných sociálních poměrech, leckdy v konfliktech s vysokým duchovenstvem. Drobný klérus ve své funkci kazatelské tvoří při tehdejší neznalosti čtení a písma ideologické vedení husitské revoluce. Míra sociálního prestiže členů této vrstvy jako kněží je poměrně značná a v naší syntetické gradaci kompenzuje majetkový komponent malého podílu těchto kněží na národním důchodu a jmění tak, že je staví před následující sociální vrstvou.

6 — *Samostatní cechovní mistři a menší obchodníci, sdružení v ceších a gildech:*

Tato sociální vrstva s rozličným podílem na národním jmění a důchodu a odpovídající mírou prestiže kolísajícího u jednotlivých jejích členů je v sociálním konfliktu. Na jedné straně vede zápas s tovaryši, na druhé straně s městským patriciátem. Je zdrojem sociálního neklidu i v očích současníků.

7 — *Sedláci:*

Ročníci s výměrou půdy kolísající na jednotlivých panstvích, a s rozličným břemenem robot. Břemeno robot však není tak významné pro sociální postavení této vrstvy, jako dopad zemských daní, přenaščených vrchnostmi na tuto sociální vrstvou, která se těší určité míře společenského prestiže, avšak míře menší než sociální vrstvy 8, 9, 10, jejichž postavení ve stupnici jsme popsali již při osvětlení metody konstrukce stupnice.

8 — *Venkovská elita*

9 — *Patronátní klérus*

10 — *Drobní zemané a rytíři*

11 — *Universitní mistři:*

Universitní mistři pražského vysokého učení a ostatní členové universitní obce nižších vědeckých hodností, zastávající své funkce vědecké často ve spojení s funkcemi duchovními. Jejich podíl na národním jmění a důchodu je značný. Požívají různých prebend a beneficí a jsou vedle městského patriciátu a vysokého duchovenstva, zejména klášterů, částí rentiérské skupiny obyvatelstva. Míra jejich společenského prestiže je na počátku revoluce značná, neboť se těší autoritě vědecké a mnozí i mravní, později však ji částečně ztrácejí, když dochází k atomizaci této sociální vrstvy diferencemi v názorech na složité otázky ekonomické, právní a náboženské během husitské revoluce, kdy část universitní obce, studující (které můžeme do této vrstvy rovněž zahrnout), se od názorů mistrů diferencuje.

12 — *Městský patriciát:*

Nejzámožnější vrstvy městské, majitelé velkých stavebních investic, vinic, zařízení tuzemského a zahraničního velkoobchodu, rentiéri a ředitelé úvěrové politiky, disponující značnými finančními prostředky a ovládající instituce městské sociální kontroly. Na počátku husitské revoluce se těší značné míře sociálního prestiže, který příslušníci etnicky cizí části této sociální vrstvy ztrácejí během revoluce také působením komponentu nacionálního.

13 — *Panstvo:*

Vysoká šlechta a zámožnější část šlechty, uplatňující se i jako podnikatelé v soudobém pivovarnictví a manufakturní výrobě. Podíl na národním jmění a důchodu je značný; uvnitř této diferencované vrstvy stojí majitelé rozsáhlých panství, ale také páni s menším pozemkovým majetkem. Zařazení držitelů menších majetků z řad panstva do této vrstvy je dáno tím, že v syntetické gradaci působí druhý její komponent, velká míra prestiže těchto pánů, kteří mnohdy drží mohutné pevnosti a vojenské prostředky, s nimiž mohou konkurovat jen velká královská města, jako Praha a Kutná Hora, vybavená velkými arzenály zbraní. Postavení ostatních vrstev stupnice a zdůvodnění jejich

zařazení v pořadí jsme podali při osvětlení metody konstrukce stupnice:

14 — *Vysoké duchovenstvo a kláštery*

15 — *Král v dominantním postavení na královském dvoře.*

Ve své studii jsme zdůraznili metodologickou stránku konstrukce stupnice sociální stratifikace a struktury, která může být částečným přínosem k řešení této otázky v historické sociologii, i úkolů naší současné sociologie. Doufáme, že také po stránce obsahové se podařilo prokázat, že při nalezení vhodného indikátoru stupnice v syntetické gradaci, kterou pro stupnici společenského rozvrstvení používáme, je možno na podkladě historické literatury podat celistvější, diferencovanější obraz společenské diferenciace s jednodušším a jasnějším kritériem, než se podařilo F. Seibtovi.

Seznam literatury

- [1] F. Graus, *Chudina městská v době předhusitské*, Praha 1949.
- [2] F. Graus, *Dějiny venkovského lidu v době předhusitské*, I—II, Praha 1953—57.
- [3] R. Kalivoda, *Husitská ideologie*, Praha 1961.
- [4] K. Krofta, *Kurie a církevní správa zemí českých v době předhusitské*, Český časopis historický 1904, 1906.
- [5] B. Mendl, *Hospodářské a sociální poměry v městech pražských v letech 1378 — 1434*, Český časopis historický XI — XII, 1916 — 1917.
- [6] A. Neumann, *České sekty ve stol. XIV až XV*, Velehrad 1920.
- [7] O. Odložilík, *Z počátků husitství na Moravě*, Časopis musea království českého. 1925.
- [8] J. Pekař, *Zižka a jeho doba*, I—IV, Praha 1927—1933.
- [9] F. Seibt, *Hussitica. Zur Struktur einer Revolution*, Böhlau Verlag, Köln — Gratz 1965.
- [10] J. Szczepański, *Základní sociologické pojmy*, Sociologická knihnice, Praha 1966.

Резюме

Милош Видлак: Шкала общественного расслоения в начале гуситской революции (методологическая научная статья)

Статья занимается ступенчатой общественной стратификацией и структурой в начале гуситской революции.

В научной статье предлагаем шкалу стратификации и структуры так, что индикатор шкалы описываем детально.

Индикатор шкалы создает синтетическая градация, состоящая из двух критерий:

- 1) из доли народного достояния и дохода и
- 2) из шкалы общественного престижа каждого общественного слоя.

Шкала общественной стратификации и структуры создает существенную часть научной статьи. На нижнем конце шкалы находится общественный слой нищих и проституток с минимальной долей на народном достоянии и доходе и с неполноценным общественным положением. Король, с основным положением на королевском дворе составляет наивысшую пятнадцатую степень шкалы, хотя не представляет самый богатый общественный слой, однако речь идет о слое с наибольшим общественным престижем.

Именно приведенные синтетические градации предоставляют нам возможность создать шкалу, захватывающую некоторые черты средневекового общества в Чехии и Моравии. Статья показывает, что шкала общественной стратификации и структуры в начале исторической революции, предлагаемая в научной статье, является во много раз дифференциальнее, чем расслоение, которое приводит в своей работе Ф. Сейбт: *Hussitica. Zur Struktur einer Revolution*.

Summary

Miloš Vidlák: A Scale of the Social Structure at the Beginning of the Hussite Revolution

The paper presents a scale of the social structure at the beginning of the Hussite Revolution, the indicator of which is described in full detail. The indicator is formulated by the synthetic gradation of the following two criteria:

1. the proportion of the national wealth and income shared by each social group,
2. the level of social prestige.

The scale of the social structure represents the main part of this study. On the bottom of the scale is the social group of prostitutes and beggars with a minimum share in the national wealth and income and an inferior social position. The King and his court are classified by the highest 15th grade of the scale, being not the richest group but possessing the highest social prestige.

It is this synthetic gradation which enables us to form the scale conforming with some features of the mediaeval society in Bohemia and Moravia. The paper proves the scale of the social structure at the beginning of the Hussite revolution proposed in this study to be more differentiated than that presented by F. Seibt in his *Hussitica, Zur Struktur einer Revolution*.